

Олена Южакова
Одеська державна академія холоду

ОНОМАСІОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ТЕРМІНІВ З АТРИБУТИВНИМ(-И) КОМПОНЕНТОМ(-АМИ) (на матеріалі термінології холодильної техніки)

© Южакова О., 2008

У статті висвітлено принципи аналізу ономасіологічної структури термінів з атрибутивним(-и) компонентом(-ами), зокрема термінів холодильної техніки, виявлено продуктивні ономасіологічні моделі, розглянуто лексичне розшарування лексики залежно від її розподілу у структурі ономасіологічної моделі, побудовано фреймову схему досліджуваної частини термінології, на підставі якої визначено ономасіологічні ознаки та формальні типи термінів.

The articles considers the principles of onomasiological analysis of the terms with the attributive component / components, the refrigeration engineering ones in particular, the articles reveals the most productive onomasiological models, considers lexical dispensation of vocabulary depending on its location in the structure of the onomasiological model and builds the frame scheme of the part of terminology under consideration on the basis of which onomasiological signs and formal types of terms are determined.

Українська технічна термінологія є об'єктом досліджень багатьох вчених. Нашу статтю присвячено аналізу ономасіологічної структури дво-, три-, чотирисловних термінів з атрибутивним(-и) компонентом(-ами), а саме виявленню частин складеної номінації (ономасіологічного базису та ознаки) і змістових відношень між ними (ономасіологічного предиката). Дослідження ономасіологічної структури технічних термінів здійснюватиметься у такій послідовності: визначення продуктивних різновидів ономасіологічної структури на підставі термінів холодильної техніки; аналіз лексики залежно від її розташування у компонентах ономасіологічної структури; створення фреймової схеми та відновлення її концептуальних полів; виявлення формальних типів термінів і змістових відношень між ономасіологічними базисом та ознакою.

Конкретним матеріалом для дослідження послужила термінологія холодильної техніки (ХТ), в якій виникла потреба на території колишнього СРСР у 30 рр. ХХ ст. і центром розвитку якої в Україні була і залишається м. Одеса.

Поданий розгляд термінів, на нашу думку, може стати ґрунтом для подальшого опрацювання термінології цієї галузі техніки, зокрема для створення відповідних лексикографічних праць.

У статті ми спираємося на результати аналізу ономасіологічної структури англійських термінів щодо виробництва штучного холоду, який здійснила Т. В. Дроздова (1990) [1], та когнітивного дослідження міжгалузевої екологічної термінології у сфері рибного промислу, що зробила І. Г. Гусева (2004) [2].

Базові лінгвістичні терміни, такі як *ономасіологічний базис* (ОБ), *ознака* (ОО) та *предикат* (ОП), тлумачимо на підставі праць О. Кубрякової [3] та О. Селіванової [4, с. 427–428].

Ономасіологічну структуру сьогодні розуміють як «результат мотивації лінгвопсихоментальної операції, що опосередкує формальний і семантичний зв'язок мотиватора з мотивованим» [4, с. 427]. «За М. Докулілом (1962) творення похідного слова тлумачилося як підведення позначуваного під одну з базових категорій людського досвіду, причому якщо ця категорія формувала ономасіологічний базис позначуваного, то визнавали тут і те, що завершувалася ця операція приписуванням базису певної ономасіологічної ознаки, що формувалася основою твірного слова. З цього випливало, що ономасіологічна структура похідного слова має принципово подвійний характер і складається з ономасіологічного базису, до якого подана деяка ономасіологічна ознака» [3, с. 196–197]. Наприклад, у такому аспекті термін *охолодник* розглядається як поєднання ономасіологічної ознаки (мотиватора, твірної основи) *охолод-* та ономасіологічного базису (словотворчого форманта) *-ник*, що вживається на позначення предмета.

«О. С. Кубрякова, виходячи з концепції синтаксичної природи деривації, доповнила ономасіологічну структуру композитів предикатом або зв'язкою, які встановлюють між ознаками певний тип відношень» [4, с. 428]. Отже, ономасіологічний предикат терміна *охолодник* тлумачимо як «предмет, який виконує певну функцію (пристрій, що призначений для охолодження)».

У дво-, три-, чотирисловних термінах з атрибутивним(-и) компонентом(-ами) ономасіологічний базис є терміноелемент, який вказує на сферу людських знань, проте ономасіологічна ознака містить додаткову уточнювальну інформацію про ОБ. У терміні *холодильна техніка* ономасіологічний базис *техніка* вказує на сукупність засобів людської діяльності, створених для здійснення виробничих процесів; ономасіологічна ознака, терміноелемент *холодильна*, має домінуючу сему «робити холодним». Ономасіологічний предикат цієї номінації визначаємо як «сукупність засобів людської діяльності, що призначені для здійснення процесу (штучного) охолодження», що можна узагальнити у моделі ОО «призначення, функційність»/«сукупність предметів» ОБ.

Стосовно місця ОБ та ознаки, зазначимо, що ОБ здебільшого розташований у правій частині терміна (*холодильний цикл*). Проте якщо ономасіологічна ознака виражена юкстапозитом або дієприкметниковим зворотом, тоді ОБ зсунутий у ліву частину: ОБ *теплообмінник/рідина-рідина* ОО; ОБ *лопатки*, /що закінчуються радіально ОО.

Виходячи з того, що ономасіологічний базис та ознаку репрезентовано як одним, так і декількома компонентами у тілі термінологічного знака, варто використати поняття «зони базису» (ЗБ) та «зони ознаки» (ЗО) [1, с. 10], при цьому компоненти ЗБ беремо у квадратні дужки [...], а компоненти ЗО – у круглі (...): (*холодильна*) [*машина*]; (*абсорбційна*) [*холодильна машина*]; (*безпомпова*) [*абсорбційна холодильна машина*]; (*парокомпресійна*) [*холодильна машина*]; (*транспортна наземна*) [*парокомпресійна холодильна машина*]; (*двоступенева холодильна машина*,) (*що працює за циклом Ворхіса*) і т. д. За таким принципом розглянуто 1029 термінів, що складає 37, 8 % від загальної кількості номінацій холодильної техніки (2724), досліджених автором.

Аналіз ономасіологічної структури термінів показав, що, по-перше, ядро зони базису фактично збігається із синтаксично стрижневим словом; по-друге, що межа між ЗБ та ЗО досить вільна через те, що атрибутивний компонент може переходити із ЗО у ЗБ, перетворюючись із зовнішньої ознаки на внутрішню [1, с. 11]. Можливо й розширення ОО за умов незмінного ОБ: (*нерозчинні*) [*робочі речовини*] і (*частково нерозчинні*) [*робочі речовини*] (в атрибутивних моделях припускаємо наявність означальних прислівників). По-третє, субкатегоризація подібних термінів здійснюється завдяки приписуванню певному поняттю однієї чи кількох ознак, виражених прикметниками, дієприкметниковими зворотами або іменниками (що виступають у ролі атрибута), які «скеровані» на концептуалізацію поняття, тобто на відшукування мінімальних одиниць людського досвіду [5, с. 83] та вербального їх оформлення. Таким чином, ономасіологічна ознака конкретизує значення терміна, продовжуючи або завершуючи процес класифікування поняття (у нашому випадку – термінного поняття). По-четверте, такі концептуалізовані поняття є гіпоніми (видові поняття) по відношенню до гіперонімів (родових понять).

За структурою ОБ та ОО можуть бути простими, тобто вираженими непохідними лексемами: (*суха*) [*пара*]; ускладненими – вираженими похідними одиницями: (*холодильний*) [*випарник*]; складними – вираженими композитами та юкстапозитами: [*теплообмінник*] («*рідина-рідина*»); складеними – вираженими кількома компонентами: [*газова сила*,] (*що діє на механізм руху компресора*). Але термінів, побудованих за вищеназваними конструкціями, небагато, найбільша частина їх є різноманітні комбінації ОБ та ОО, що складають так званий мішаний тип, причому у 55,2 % термінів спостерігаємо складений ОБ, у 25,9 % – простий, у 14,4 % – ускладнений і лише 4,5 % номінацій мають складний ОБ. Отже, кількість ономазіологічних моделей незначна (загалом їх всього 16). Це підтверджує думку про те, що дво-, три-, чотирисловні терміни створюються на базі моделювання за певними правилами комбінаторики.

Зареєстровано 906 терміноелементів (частин складених термінів), причому 78 з них (8,6 %) можуть виступати і як частина ЗБ, і як ОО, що передбачає їх певну комбінаторну здатність. Лексика ядра ЗБ, що виражена іменниками, аспектизована 244 одиницями (26,9 %), які фактично номінують головні поняття сфери холодильної техніки (*холод*, *цикл*, *температура*, *холодоносії*, *теплоносії*, *охолодження*, *компресія*, *випарник*, *конденсатор*, *машина*, *компресор*, *дросель*, *фільтр*, *теплообмінник*, *оливодиілільник* тощо) і мають потребу у подальшому членуванні понять, бо вибір цієї фахової лексики обмежений.

Субкатегоризація головних понять ХТ здійснюється завдяки 631 терміноелементу, вираженому здебільшого прикметниками (меншою мірою дієприкметниковими зворотами та іменниками-прикладками). Важливий насамперед той факт, що лексика ядра ОБ майже завжди термінна (*трубовід*, *штуцер*, *колектор*, *хлипак*, *вальниця*, *ротор*, *абсорбер*, *цапфа*, *крейцкопф* тощо) (99,5%), тоді коли серед субкатегоризаторів ЗО, виражених прикметниками, 135 терміноелементів (21,4 % від усіх прикметникових одиниць ЗО) належить загальноживаному шару лексики. Завдяки наявності цих нетермінних елементів наголошуємо на універсальних ознаках специфічних понять (концептів), які встановлюють зв'язки між концептами спеціальної сфери діяльності з концептами інших суміжних і несуміжних систем.

Грунтуючись на аналізі змісту ядер термінів зони базису, можна категоризувати відповідні поняття – об'єднати номінації у більші розряди, на яких «кріпиться» вся термінологія. Нараховано три такі розряди: *Фізика низьких температур* (ФНТ) (221 термін); *Речовини* (102 терміни); *Пристрої* (706 одиниць).

До блоку *Фізика низьких температур* входять терміни, що стосуються «фізичних принципів здобування штучного холоду» у такій послідовності: фізичні і термодинамічні головні поняття, процеси, характеристики і параметри. Блок *Речовини* варто об'єднати з блоком *Властивості*; у ньому містяться номінації на позначення речовин ХТ, згрупованих залежно від призначення (*холодоагенти*; *холодоносії* та *теплоносії*; *змащувальні речовини*), а також властивості, характеристики і параметри робочих тіл. Останній блок (*Пристрої*) складається із семи підрозділів: *Холодильний випарник* (ХВ) (75 одиниць); *Холодильний конденсатор* (ХКД) (90 одиниць); *Холодильний компресор* (ХКМ) (340 одиниць); *Дросель* (16 одиниць); *Допоміжна апаратура ХТ* (ДАХТ) (41 одиниця); *Спеціальна апаратура ХТ* (САХТ) (42 одиниці) і, власне, *Холодильні машини* (ХМ) (102 одиниці). Всі зазначені підрозділи побудовані за однією схемою: модифікації пристрою (класифікація); деталі пристрою; процеси, що відбуваються у пристрої; характеристики і параметри пристрою.

На підставі цих даних створюємо узагальнену єдину фреймову модель концепта *Холодильна техніка*, концептуальними полями якої стануть: *Загальні поняття щодо здобування штучного холоду* (фізичні, термодинамічні, технічні) (72 терміни – 7, 0 %); *Речовини та їхні властивості* (125 номінацій – 12, 1 %), причому у фреймовій моделі аббревіатура РХТ означає – *Речовини ХТ*; *Процеси* (фізичні, термодинамічні, виробничі) (99 одиниць – 9, 7 %); *Характеристики і параметри* (фізичні, термодинамічні, технічні) (192 одиниці – 18, 6 %); *Пристрої, механізми і деталі пристроїв та механізмів* (541 термін – 52, 6 %) (див. фреймову модель концепта *Холодильна техніка* – рис. 1).

Концептуальні поля

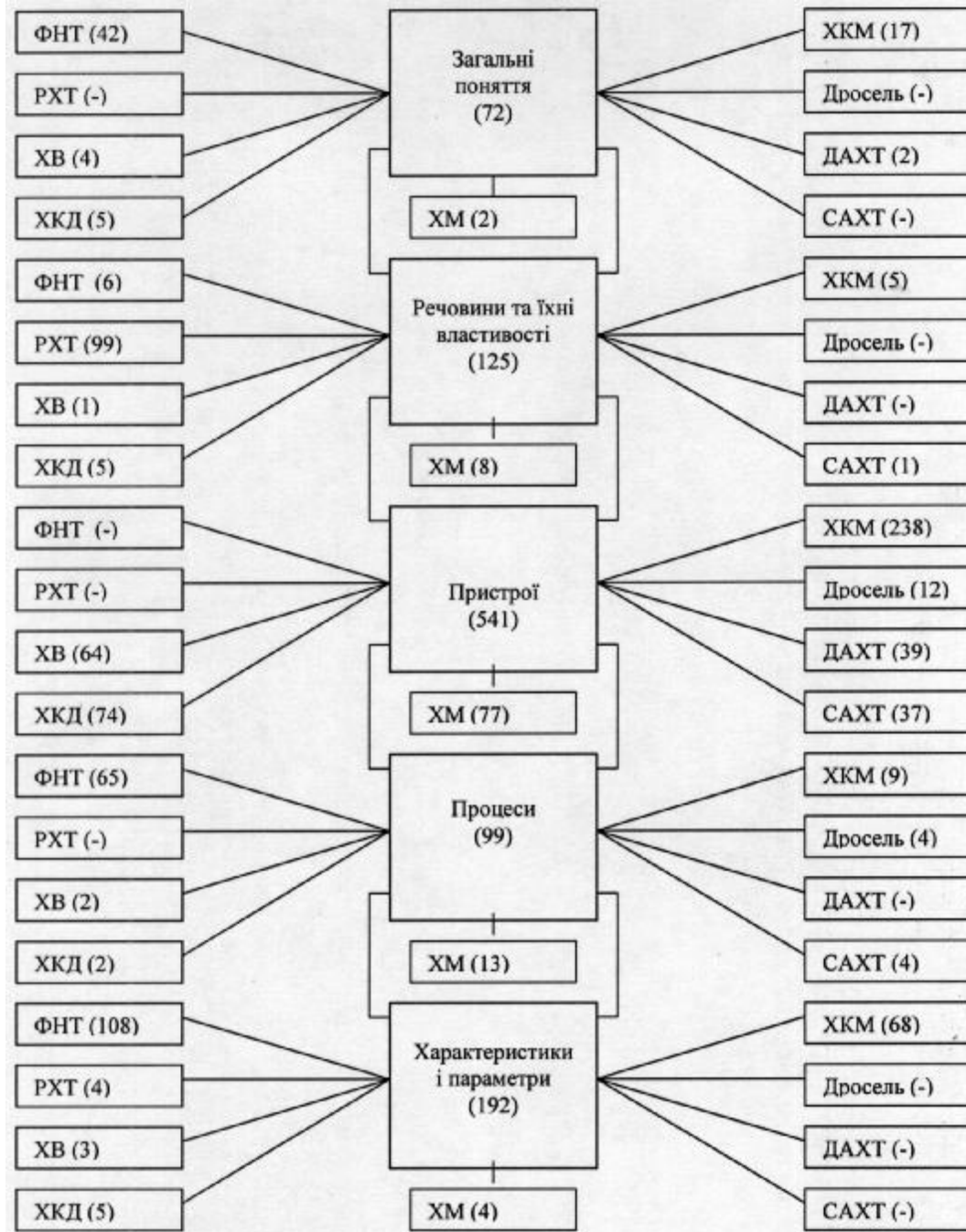

Рис. 1. Фреймова модель концепта 'Холодильна техніка' (на підставі 1029 номінацій з атрибутивним(-и) компонентом(-ами))

Процес подальшого аналізу ономазіологічної структури терміна передбачає, що ядро концептуального поля збігається з ядром ономазіологічного базису термінів, які входять до його складу. Так, до концептуального поля *Пристрої*... належать терміни з ядром ОБ на позначення деталі, механізму, пристрою, тобто предмета, що використовується у ХТ.

Отже, діючи у напрямі від ядра поля до окремих його складників (термінів), можна визначити не тільки формальні типи термінів, показавши різноманітність їхніх ономазіологічних ознак, але й встановити зв'язок з іншими концептуальними полями, хоча встановлення такого зв'язку не входить до завдань статті.

Аналіз формальних типів термінів (ОО «структурність»/ ОБ «предмет»; ОО «функційність»/ «предмет» ОБ; ОО «форма»/«предмет» ОБ; ОО «локативність»/«предмет» ОБ тощо) дозволив збагнути складність ономасіологічної будови термінних одиниць. Наприклад, номінаціям, що складають блок *Пристрої...*, властиві такі ономасіологічні ознаки (див. схему), як-от:

- «структурність»: [*ущільник*,] (*що поділений ліхтарем на дві частини*);
- «функційність»: (*розвантажувальний*) [*пристрій*];
- «форма»: (*золчастий*) [*хлипак*];
- «локативність»: (*навісний*) [*холодильний випарник*];
- «матеріал/речовина»: (*мідна*) [*охолодна батарея*];
- «спосіб здійснення процесу»: (*автоматичний*) [*вентиль*];
- «градуальність і протилежність ознак»: (*великий/середній/малий/дрібний*) [*холодильний компресор*]; (*короткий/довгий*) [*ротор*];
- «напрямок» («напрямок процесів у предметі», «напрямок дії сил», «напрямок руху речовин у предметі», «напрямок як траєкторія руху деталей предмета»: (*відцентровий*) [*вентилятор*]; (*прямотечійний*) [*холодильний випарник*];
- «особливості роботи предмета-пристрою»: [*абсорбційна холодильна машина*,] (*що використовує вторинні енергетичні ресурси*);
- «теоретичність/конкретність»: (*ідеальний/дійсний*) [*спіральный холодильний компресор*];
- «оцінювання значущості»: (*головний/допоміжний*) [*дросельний вентиль*];
- «кількість»: (*багатоциліндровий*) [*холодильний компресор*];
- «спосіб/метод виготовлення»: (*спірально-навивні/спірально-накатні*) [*ребра*];
- «сукупність деталей»: (*гонково-толокова/хлипакова*) [*група*];
- «габарити, розмір»: (*велика*) [*контурна гумова переліжка*];
- «відповідність, тотожність»: (*еквівалентний*) [*конічний дифузор*].

Численні ономасіологічні ознаки, взаємодіючи з певним ономасіологічним базисом будь-якого блока, наприклад, *Пристрої...*, створюють формальні типи термінів, зазначені вище. Розглянемо один з них – ОО «структурність»/ ОБ «предмет».

Номінації з ономасіологічною ознакою «структурність, конструктивні особливості» складають 22, 0 % (119 одиниць) від усієї кількості термінів (541), що входять до концептуального поля *Пристрої...*: (*обертове/необертове*) [*кільце*]; (*котний*) [*ротор*], (*коливна*) [*куліса*] тощо. Всі ОО наведених термінів ускладнені додатковою семою «рух/статичність». Лише для однієї ОО характерна ще одна додаткова сема – «напрямок руху» (*обертове кільце*).

За умов семантичного навантаження ОО можна зарахувати термін до різних формальних типів. Наприклад, у номінації (*двотрубний*) [*протитечійний повітроохолодник*] ономасіологічну ознаку *двотрубний*: можна тлумачити по-різному: як «структурність», «кількість» і «форму». Непростою виявилася і семантична структура ОБ, яка ускладнена семами «напрямок руху речовин» (бо йдеться про різні напрями течії холодоагенту і пари холодильного агента), «речовина» (*повітря*) і «функційність» (*охолодник*). Залежно від ступеня субкатегоризації позначуваних понять ОО та ОБ можуть мати різновиди. Наприклад, якщо субкатегоризація стосується тільки ядра ОБ (пор.: *охолодник* – *повітроохолодник*), то йдеться про різновид ОБ першого порядку; якщо відбувається подальша субкатегоризація (пор.: *протитечійний повітроохолодник*), наявний різновид другого порядку і т.д. Так само може «дрібнитися» і ОО.

Завдяки ономасіологічній ознаці першого порядку (*двотрубний* – «форма», «кількість») та двом ономасіологічним базисам першого і другого порядків припускаємо неоднозначні тлумачення у визначенні розглядуваного терміна. Таку неоднозначність фіксуємо так: ОО – «структурність» («форма», «кількість») / ОБ – «предмет» («напрямок руху», «речовина», «функційність»). Отже,

ономасіологічних предикатів, як і його складників (ономасіологічних базисів та ознак), може бути декілька, бо наявні типи зв'язків всередині ОБ та ОО, тим більше, що ОБ містить два субкатегоризатори, які в подальшому концептуалізуються з допомогою ОО першого порядку (*двотрубний*).

Ядро ономасіологічного базису

Ономасіологічна ознака

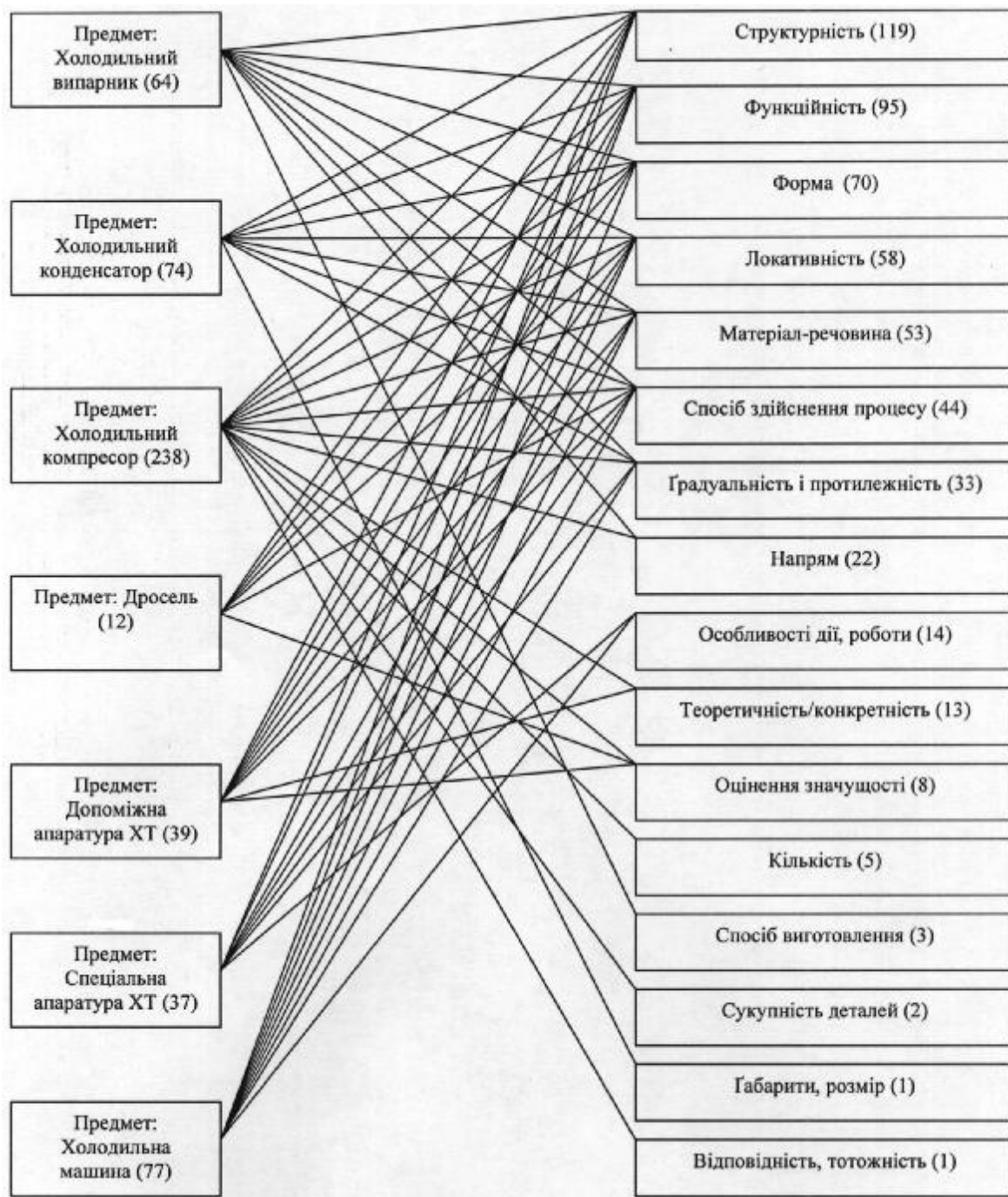

Рис. 2. Схема: Фрейм концептуального поля 'Пристрої, механізми, деталі пристроїв і механізмів' (на базі 541 терміна з атрибутивним(-и) компонентом(-ами))

Тому доречно користуватися термінами «головний/додатковий ономасіологічний предикат». Головний ОП (у нашому прикладі – «структурність»/«предмет») закріплює тип відношень між ядром ОБ в його основному значенні («предмет») та домінантною семою ОО («структурність»), хоча це не завжди легко встановити; інші ОП, які можна назвати додатковими, закріплюють тип

відношень між недомінантними семами ОО та ОБ (ОО «кількість», «форма»/«напрямок руху речовини»; «речовина» і «функційність» ОБ). Наслідком такого стану речей стає утруднення щодо визначення загальної кількості номінацій, через те що одні ті самі терміни можуть належати до різних формальних типів («форма»/«предмет»; «структурність»/«предмет», «кількість»/«предмет» тощо), тому подану схему вважаємо умовною.

Отже, проаналізувавши 1029 термінів з атрибутивним (-и) компонентом (-ами), можна констатувати, що, по-перше, вони створені шляхом концептуалізації головних понять ХТ, тобто приписування поняттю однієї чи кількох ознак, що здійснюється здебільшого за продуктивними ономазіологічними моделями – складеним ОБ і різними видами ОО (простою, ускладненою, складною і складеною); по-друге, досліджені терміни творяться на базі моделювання за певними правилами комбінаторики; кількість ономазіологічних структур незначна, причому 8,6 % терміно-елементів може виступати як частина ЗБ, так і ЗО. По-третє, лексичний аналіз термінів дозволяє стверджувати, що лексика ядер ЗБ термінна на 99,5 %, а лексика ЗО – лише на 78,6 %. Завдяки 21,6 % терміноелементів, що є загальноновживані слова (*внутрішній, зовнішній, низький, високий* тощо), відбувається зв'язок досліджуваної термінології з іншими терміносистемами і більше – сферами людської діяльності. По-четверте, створення фреймової моделі розглянутої частини термінології ХТ та номінування її концептуальних полів (*Загальні поняття, Речовини..., Пристрої..., Процеси, Характеристики і параметри*) дало підставу для виокремлення 38 (у статті – 16) різноманітних ОО, визначення формальних типів термінів та глибшого розуміння зв'язків всередині ономазіологічних ознак та базису.

1. Дроздова Т. В. *Типы и особенности многокомпонентных терминов в современном английском языке (на материале терминологии производства искусственного холода): Автореф. дис. ... канд. филол. наук.* – М., 1989. – 24 с. 2. Гусева И. Г. *Когнитивно-дискурсивный анализ межотраслевой экологической терминологии в области рыбного промысла (на материале английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук.* – М., 2004. – 26 с. 3. Кубрякова Е.С. *Язык и знание: на пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира.* – М.: Язык славянской культуры, 2004. – 555 с. 4. Селіванова О. О. *Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.* – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с. 5. Новодранова В. Ф. *Когнитивное терминоведение // Общее терминоведение: Энциклопедический словарь / Сост. В. А. Татаринев* – М.: Московский Лицей, 2006. – С. 82–84.